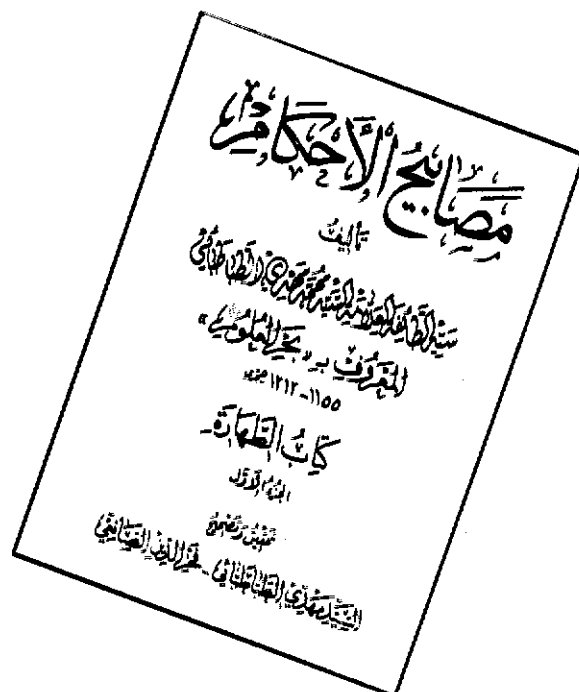

مصایح الاحکام و مؤلف آن

مهدی باقری سیانی

تالیفات سید بحر العلوم بیش از بیست کتاب و رساله است که برخی از آنها بدین قرار می باشد:

الفوائد الرجالیه، الدرّة النجفیه، مبلغ النظر فی حکم قاصد الاربعة فی السفر، مشکاة الهدایة، حاشیه بر ذخیره المماد محقق سبزواری، الفوائد الاصولیه و ...

سید بحر العلوم پس از عمری سرشار از برکت، در ماه رجب ۱۲۱۲ ق در حالی که پنجاه و هفتمین سال عمر مبارکش را سپری می کرد، چشم از جهان فرو بست و در جوار مرقد امیر مؤمنان در حجره ای که شیخ طوسی در آن قرار دارد، در دل خاک آرام گرفت.

نکاتی درباره مصایح الاحکام

مصایح الاحکام یکی از مهم ترین کتاب های فقهی شیعه و مشحون از نکات ناب و نظریات دقیق علمی است. این کتاب را علی رغم جایگاه ویژه ای که دارد تنها به صورت خطی آن هم در گوشه و کنار کتابخانه ها می توان یافت و فقها و محققان از دسترسی به این کتاب که مفصل ترین و مهم ترین اثر فقهی مؤلف آن است محروم بوده اند؛ تنها آن قسمت از نظریات مؤلف در این کتاب در اختیار محققین قرار گرفته است که در کتاب های بعد از وی نقل شده باشد مانند، مفتاح الکرامه و جواهر الکلام و در برخی از آثار فقهی شیخ انصاری و ...

با توجه به آنچه گفته شد زدودن غبار غربت از چهره این اثر ارجمند و نشر محققانه آن خدمتی شایسته در جهت نشر و اشاعه فقه ناب شیعی است. امید آنکه پژوهشگران گرامی، فضیای

مصایح الاحکام، تحقیق و تصحیح سید مهدی طباطبایی و فخرالدین صانعی، چاپ اول، موسسه فقه الثقلین، انتشارات مهتم نما، ۱۴۲۷ق / ۱۳۸۵ش.

یکی از آرزوهای دیرینه پژوهشگران فقه غنی شیعه احیا و نشر کتاب مصایح الاحکام بود. به لطف خدا، کتاب مذکور در سال ۱۳۸۵ با تحقیق دو پژوهشگر ارجمند آقایان سید مهدی طباطبایی و فخرالدین صانعی در موسسه فقه الثقلین به زیور طبع آراسته گردید.

مؤلف این اثر ماندگار، سید مهدی طباطبایی بروجردی معروف به بحر العلوم در سال ۱۱۵۵ ق در کربلا چشم به جهان گشود. در همان شهر علوم و معارف را از پدر دانشمندش، سید مرتضی طباطبایی و شیخ یوسف بحرانی، صاحب الحدائق الناظره فرا گرفت. در ادامه تحصیل از محفل علمی علامه وحید طباطبایی، شیخ محمدباقر هزارجریبی و شیخ مهدی فتونی بهره برد. سپس خود به کرسی تدریس تکیه زد. وی در سال ۱۱۸۷ ق به زیارت حضرت رضا(ع) مشرف می شود. پس از بازگشت از سفر، فقیه و فیلسوف بزرگ علامه سید محمد مهدی اصفهانی وی را بحر العلوم خطاب می کند و پس از آن وی با این لقب شناخته می شود.

ارجمند، تشنگان معارف الهی و علاقه مندان فقه آل محمد (ع)
این در یتیم و گوهر شاهوار را قدر دانسته، در جهت پدید آمدن
این چنین آثاری باشکوه و جاودانه بکوشند.

اسم کتاب

الف) مصابیح الاحکام.

ب) المصابیح فی الفقه المستنبط علی الوجه الصحيح.

ج) مصابیح الفقه.

دو نام نخست را بزرگ کتاب شناس شیعه، مرحوم علامه آقا
بزرگ تهرانی در الذریعه ذکر می کند^۱ و سومین عنوان را مرحوم
علامه سید محمدباقر موسوی خوانساری در روضات الجنات
برای این کتاب ذکر می کند.^۲

تاریخ تألیف کتاب

ظاهر آسید بحر العلوم در سال های پایانی قرن دوازدهم قمری به
تألیف این کتاب مشغول بوده است، البته از آنجا که تقسیم بندی
کتاب به صورت منظم و طبق دسته بندی متعارف در کتاب های
فقهی نبوده، بلکه به صورت متفرقه و تنها در بردارنده برخی از
ابواب و مباحث فقهی است و از طرف دیگر مؤلف در دلیل پنجم
از قول مختار خود - مصباح سیزدهم کتاب - تصریح می نماید که
فقیهان شیعی در این روزگار که همانا سال ۱۱۹۹ ق باشد به این
مطلب فتوا داده اند. عبارت سید بحر العلوم در این مورد چنین
است: «... فإن فقهائنا الحین، وهو عام مائة وتسع وتسعين بعد
الالف یفتون بذلك ولا یختلفون فیہ...»^۳ پس می توان گفت
محدوده زمانی آفرینش این اثر، پایان قرن یازدهم و آغاز قرن
دوازدهم بوده است.

مصابیح الاحکام؛ شرح یا متن؟

کتاب های فقهی استدلالی شیعه به دو صورت است؛ یا به صورت
متن یا به صورت شرح یا حاشیه بر متنی مستقل و هر یک از این دو
نوع نیز یا تمام ابواب فقه را در بردارد و یا برخی ابواب چون
صلوة، زکات، خمس، حج، مکاسب و... را شامل می شود.
ما در اینجا برای هر یک از این تقسیم بندی چهارگانه
نمونه هایی را نقل می کنیم و سپس به بیان و تعیین جایگاه کتاب
حاضر مصابیح الاحکام می پردازیم.

الف) متن مستقل و شامل تمام ابواب فقه:

النهاية، المبسوط والخلاف از شیخ طوسی.

شرايع الاسلام و مختصر النافع از محقق حلی.

قواعد الاحکام، إرشاد الاذهان و مختلف الشیعة از علامه حلی.

اللعة الدمشقية و الدرر من الشرعية از شهید اول.

مفاتیح الشرايع از فیض کاشانی.

کفاية الاحکام از محقق سبزواری.

مستند الشیعة از مولی احمد نراقی.

ب) متن غیر مستقل و شامل تمام ابواب فقه:

إيضاح الفوائد (شرح قواعد الاحکام) از فخر المحققین حلی.

مسالك الافهام (تعلیق بر شرايع الاسلام) از شهید ثانی.

جواهر الکلام (شرح شرايع الاسلام) از شیخ محمدحسن نجفی.

الروضة البهیة (شرح اللعة الدمشقية) از شهید ثانی.

ج) متن مستقل و شامل برخی از ابواب فقهی:

الالفیة، النغلیة، ذکرى الشیعة و البیان از شهید اول.

مشرق الشمسین و الحیل المتین از شیخ بهائی.

کشف الغطاء از شیخ جمفر کاشف الغطاء.

معمد الشیعة از مولی مهدی نراقی.

تبصرة الفقهاء از شیخ محمدتقی رازی نجفی.

د) متن غیر مستقل و شامل برخی از ابواب فقهی:

روض الجنان (شرح إرشاد الاذهان)، المقاصد العلیة

(شرح الالفیة)، و الفوائد العلیة (شرح النغلیة) از شهید ثانی.

ذخيرة المعاد (شرح إرشاد الاذهان) از محقق سبزواری.

مشارق الشموس (شرح الدرر من الشرعية) از محقق خوانساری.

مفتاح الکرامة (شرح قواعد الاحکام) از سید جواد عاملی.

مطالع الانوار (شرح شرايع الاسلام) از سید محمدباقر

شفتی اصفهانی.

جامع المقاصد (شرح قواعد الاحکام) از محقق ثانی.

کتاب حاضر مصابیح الاحکام در سومین ردیف از این تقسیم

بندی قرار دارد و تنها شامل برخی از ابواب فقهی چون کتاب

الطهارة، کتاب الصلاة، کتاب الزکاة، کتاب التجارة، کتاب

النکاح و... است و برخی از ابواب دیگر چون کتاب الجهاد،

کتاب النذر، کتاب الوقف و... را شامل نمی شود.

۱. الذریعه، ج ۲۱، ص ۸۱، رقم ۳۰۴۶.

۲. روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۱۵.

۳. مصابیح الاحکام، ج ۱، ص ۳۴۶.

قسمت های مختلف کتاب های نه گانه^۹ فوق به ترتیب با کلمات زیر تفکیک شده است:

«مقباس»، «منهل»، «مصباح»، «تبصرة»، «هدایة»، «عنوان»، «مفتاح»، «إشارة» و «فصل».^{۱۰}

برخی از ویژگی های کتاب

۱. مباحث مقدماتی کتاب

در برخی از کتاب های فقه استدلالی، مؤلف قبل از ورود در اصل بحث، بعضی از مباحث مقدماتی لازم را مطرح می کند. نمونه چنین سیری را در کتاب هایی چون ذکر الشیعة و... می توان سراغ گرفت. مصاصیح الاحکام نیز این ویژگی را داراست. سید بحر العلوم قبل از شروع کتاب با تمهیدات و مقدماتی هفتگانه خواننده را با فقه و جایگاه فقیه و اطلاعاتی سودمند در این مورد آشنا می سازد. این تمهیدات عبارت اند از:

- تعریف فقه و جایگاه فقیه.

- دسته بندی ابواب فقه.

- اقسام عبادات.

- مسائل و دلائل فقه.

- علوم مقدماتی پیرامون فقه و شرایط اجتهاد.

- اجتهاد مطلق و اوصاف فقیه.

- عظمت جایگاه فقه و منصب فقیه.

مؤلف در اوصاف فقیه از دو مطلب دیگر نیز بحث می کند:

- نظریات مختلف درباره تقلید از اعلم.

- کیفیت و چگونگی اثبات اجتهاد.

۴. این کتاب مورد توجه فقهای دوره های بعد از فیض قرار گرفت و بر آن شروح و حواشی متعددی نگاشته شد، مانند مصاصیح الظلام از علامه وحید بهبهانی و الذخر الإذیع از عبدالله بن نور الدین جزائری (متوفای ۱۱۷۳ قمری)، نک: مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۴۵-۲۴۹.

۴. این کتاب در ۱۳۸۵ شمسی در سه مجلد و با تحقیق حجة الاسلام سید صادق اشکوری و اهتمام کتابخانه آية الله نجفی در اصفهان منتشر گردید.

۶. این کتاب دو سال پس از وفات مؤلف آن، چاپ حجری شد و در سال ۱۴۲۸ قمری نیز قسمتی از آن به اهتمام دوست گرامی آقای مهدی رضوی در ضمن مجموعه نصوص و رسائل به زیور طبع آراسته گردید.

۷. این کتاب در دو مجلد و از سوی مؤسسه نشر اسلامی، در سال ۱۴۱۷ قمری به چاپ رسید.

۸. قسمتی از این کتاب به اهتمام دوست و محقق گرامی جناب حجة الاسلام مجید هادی زاده در مجموعه «نصوص و رسائل» منتشر شد.

۹. کتاب الشرائع المحمدیة در فقه نیز این گونه است و عناوین آن شریعة شریعة است، نک: الذریعة، ج ۱۳، ص ۵۱، رقم ۱۶۶.

۱۰. در تقسیم بندی فوق به جر مقدم بودن کتاب های فقهی بر اصولی سال وفات مؤلفین نیز لحاظ شده است.

البته گفتنی است که از بین کتاب های فوق دو یا سه مورد به صورت مفصل بحث شده است مانند کتاب الطهارة و کتاب الصلاة و بقیه نیز به صورت مختصر و رساله هایی کوچک است.

نحوه تقسیم بندی مباحث کتاب

برخی از کتاب های فقهی و اصولی شیعه در تقسیم بندی ابواب و فصل های خود نظمی خاص دارند. به این معنا که مؤلف تا پایان کتاب، قسمت ها و مباحث مختلف کتاب را با عناوینی خاص مانند «فصل» و «هدایة» و... از هم مجزا ساخته است.

ظاهراً مبتکر و مؤسس این شیوه در کتاب های فقهی و اصولی فقیه و اصولی و مفسر و فیلسوف بزرگ مرحوم فیض کاشانی باشد. وی یک دوره فقه شیعه را تدوین نمود و هر قسمت را از قسمت دیگر با عنوان «مفتاح» جدا کرد و نام آن را «مفاتیح الشرایع» نهاد.^۲

شاید بتوان گفت دومین نفر در این میدان، علامه بحر العلوم با کتاب ارزشمند مصاصیح الاحکام است. پس از سید بحر العلوم برخی از شاگردان وی این راه را ادامه دادند و آثاری را به این شیوه پدید آوردند، مانند:

الف) مقایس الانوار از شیخ اسدالله تستری.

ب) المناهل از سید محمد طباطبائی معروف به سید مجاهد.

ج) مصاصیح الظلام از سید عبدالله شیر.

د) تبصرة الفقهاء از شیخ محمدتقی رازی نجفی اصفهانی (صاحب هدایة المسترشدين).^۵

ه) منهج الهدایة از حاج محمد ابراهیم کلباسی اصفهانی.^۶

و) العناوین از سید میر عبد الفتاح حسینی مراغی (زنده در

سال ۱۲۴۳ قمری)؛ وی شاگرد سید مجاهد و از شاگردان با واسطه سید بحر العلوم می باشد.^۷

ز) مفاتیح الاصول از سید محمد مجاهد.

ح) إشارات الاصول از حاج محمد ابراهیم کلباسی.

ط) الفصول الغرובה از شیخ محمدحسین اصفهانی حائری

(متوفای ۱۳۵۴ قمری)؛ وی شاگرد شیخ محمدتقی رازی نجفی و از شاگردان با واسطه سید بحر العلوم می باشد.^۸

۲. فقه مقارن

سید بحر العلوم از چنان تسلطی بر مباحث فقهی - کلامی عامه برخوردار بوده است که در سفر خود به بیت الله الحرام در شهر مکه به تدریس پرداخته و بسیاری از پیروان مذاهب چهارگانه اهل سنت در آن شرکت نموده اند. با توجه به این ویژگی، سید در این کتاب نیز به مناسبت متعرض اقوال و آرای اهل سنت گردیده است، مانند:

«... و قد تبين من ذلك أن الاخبار الدالة على نجاسة القليل مخالفة للمشهور بين أهل الخلاف، و ما تضمن منها التحديد بالكر مخالف لجميع أقوالهم، فيحمل ما خالفها على التقية. وهذا أبين المحامل فيها، وإن غفل عنه الأكثر...»^{۱۱}

۳. نکات ناب اعتقادی

مؤلف در قسمت «فضل العبادة في الكتاب و الروايات» این حدیث را نقل می کند:

«إن الله لم يخلق العباد إلا ليعرفوه، فإذا عرفوه عبده، وإذا عبده استغنوا عن عبادة من سواه. قيل له: يابن رسول الله فما معرفة الله؟ قال: معرفة أهل كل زمان إمامهم الذي تجب عليهم طاعته.»

و سپس می فرماید: «... و في تفسير المعرفة بمعرفة الامام دلالة على أن المراد بها المعرفة التفصيلية الالاقفة بعلو شأنه، ولا تحصل إلا بقول الامام و تعريفه و بيانه و هذه هي التي تبلغ بالعبد إلى ساحة القرب، و ترتقى به إلى معارج الحب دون المعرفة الاجمالية المتقدمة على معرفة النبي و الامام و كيف يحب الله جبى يسنند كل ظلم و قبيح إلى الله، أو قدرى ينفى قدرة الله و يدهى لنفسه سلطان الله، أو جاهل ينكر حب الله للعبد و حب العبد لله و ما أبعد هؤلاء عن معرفة الله و حبه و عبادته فإنهم لا يأتوا البيوت من أبوابها و لم يتوسلوا إلى الأشياء بأسبابها. و كذلك المنهك في الدنيا الذي جعلها أما و أباً و اتخذها ديناً و مذهباً فإن حب الله و حب الدنيا ضدان لا يجتمعان، و لحبه تعالى آثار و علامات من ادعاه من غير حقيقة كذبته شواهد الامتحان...»^{۱۲}

۴. بررسی گسترده نظریات گوناگون فقهی

شاید بتوان گفت صاحب جواهر الکلام در کتاب خود برای نقل اقوال مختلف از مفتاح الكرامة استاد خود سید جواد عاملی استفاده نموده است. مفتاح الكرامة در نقل اقوال مختلف، معروف و مشهور است. با توجه به این نکته که سید جواد عاملی شاگرد سید بحر العلوم است و تعداد بسیاری از این اقوال را با استفاده از کتاب استاد خود نقل نموده است،^{۱۳} می توان نتیجه

گرفت که مؤلف مصابیح الاحکام در این عرصه نیز پیشگام بوده و تمامی اقوال و آرای را مراجعه نموده و خود استخراج کرده است. عظمت این عمل، آن گاه بیشتر نمود پیدا می کند که توجه کنیم مؤلف در یک فرع فقهی که در شش صفحه بیان شده است نام بیش از چهل نفر از فقهای شیعه را نام برده و هم چنین به نام بیش از شصت کتاب تصریح کرده است.^{۱۴} پس از سید بحر العلوم برخی از شاگردان وی نیز شیوه استاد را ادامه دادند و با نقل اقوال مختلف در فروعات احکام آن هم به صورت گسترده امر تحقیق را بر پژوهشگران هموار و آسان نمودند و اینک نام برخی از آنان با ذکر آثارشان زینت بخش این نوشتار می شود:

سید جواد عاملی در مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة.
مولی احمد نراقی در مستند الشیعة فی احکام الشریعة.
شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی در تبصرة الفقهاء.
سید محمدباقر شفتی اصفهانی در مطالع الانوار فی شرح شرائع الاسلام.

۵. عصاره نظریات رجالی مؤلف

همان گونه که در قسمت آغازین این نوشتار گذشت سید بحر العلوم از جمله نام آوران است که در علم رجال نیز از جایگاه ویژه ای برخوردار است و نظریات رجالی ایشان مورد توجه عالمان و فقیهان شیعی می باشد و می توان گفت عصاره نظریات رجالی مؤلف در این کتاب منعکس شده است مانند صحیح دانتستن روایات ابراهیم بن هاشم و قول به وثاقت محمد بن سنان و احمد بن یحیی و ...

ما در این مبحث تنها به نقل دو قسمت از کلام مؤلف اکتفا

۱۱. مصابیح الاحکام، ج ۱، ص ۲۱۲.

۱۲. همان، ص ۴۱-۴۲.

۱۳. البته این سخن از عظمت کار صاحب مفتاح الكرامة نمی کاهد؛ چرا که سید بحر العلوم تنها برخی از ابواب فقهی را بررسی کرده است و شاید بتوان گفت بررسی اقوال مختلف، در مفتاح الكرامة مفصل تر می باشد.

۱۴. مصابیح الاحکام، ج ۱، ص ۲۴۴-۲۵۶ (مصباح ششم).

يعرف هو على أن يكون المقصود معروفيته - كما يوهمه ظاهر الحديث القدسي - فإنه ذنبي عن ذلك، فيجب تنزيله على أرادة عارفية العبد العائد نفعها إليه، لا معروفة الرب؛ ولا بد فيه وفي آية العبادة من الحمل على التكليف بهما، لتخلفهما في كثير من العباد، وامتناع تخلف الغاية في الحكيم العالم بالعواقب»^{۱۹}.

۸. مؤلف مصابيح الاحكام

برخی از بزرگان تردید نموده اند که آیا مصابیح الاحکام از تألیفات سید بحر العلوم است یا از نگاشته های شاگردان وی. بیان صاحب روضات الجنات در این باره چنین است:

«... ثم إن من جملة مصنفات الرجل - غير ما ذكر - كتابه المصابيح في الفقه المستنبط له على الوجه الصحيح، وفيه غاية الرعاية لما يخاله الانسان من التهذيب والتنقيح... ولهذا انتسب تدوينه إلى بعض تلاميذه؛ وهو قريب عند المتأمل اللبيب»^{۲۱}.

مرحوم صدر الاسلام خوئی در کتاب مرآة الشرق در شرح حال سید رضا نجفی طباطبائی، فرزند علامه بحر العلوم چنین می نویسد: «هو نجل العلامة الكبير السيد مهدي بحر العلوم وكان من الفقهاء المتبحرين... وقد رأيت مصابيح والده العلامة، بخط المترجم تاما في ثلاث مجلدات وهذا يكشف من شدة عنايته وكثرة ولعه واشتغاله بالعليديات. ومن هنا يقدر فيما عن العلامة الخونساري في روضاته من نسبة تدوين كتاب المصابيح المذكور إلى بعض تلامذة حضرة العلامة بحر العلوم واستقرا به ذلك، بل أظن أن في نسخة المترجم المذكورة نسبة الكتاب إلى والده العلامة أيضا، في آخر مجلداته بعضها أو بعضها أو جميعها صريحا»^{۲۲}. افزون بر آنچه ذکر شد، دقت در کتاب و نحوه ورود و خروج در مباحث آن و شهرتی که در این باره وجود دارد، هرگونه شک و تردیدی را در مورد صحت انساب این کتاب به علامه بحر العلوم، برطرف می سازد.

دوباره تحقیق این اثر

۱. ارائه متنی کامل و صحیح

این کتاب یکی از بهترین نمونه های احیای میراث گرانقدر فقهی

۱۵. همان، ص ۱۲۱.
۱۶. همان، ص ۱۲۲-۱۲۳.
۱۷. نمونه های دیگر در صفحات ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۸۳.
۱۸. همان، ص ۳۴۶.
۱۹. همان، ص ۳۴۶.
۲۰. نمونه های دیگر در صفحات ۹۴، ۱۱۲، ۱۳۰، ۱۳۷، ۱۳۹...
۲۱. روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۱۵.
۲۲. مرآة الشرق، تحقیق علی سدرائی خوئی، ج ۱، ص ۷۲۶، رقم ۳۳۰.

می کنیم: «... واعلم أن هذه الرواية وإن لم تكن مسندة إلى معصوم إلا أن ذلك لا يقتضى القطع المنافی للصحة؛ إذ الظاهر أن الاضمارات الواقعة في الروایات إنما نشأ من تقطيع الاخبار ولان الشيخ (رحمه الله) ... ۱۵؛ ویا ... و مما یؤید توثیقه (ابراهیم بن هاشم) و یرشد الیه اعتماد أجلة الاصحاب وثقاتهم علیه، علی أن مدحهم یمیه بکثرة الروایة، وأنه أول من نشر حدیث الکوفیین بقم، عبارة شاملة... ومجرد عدم تنصیص علماء الرجال لو انتفض دلیلا علی العدم، لزم أن یرشد الیه بکثرة الروایة، وأنه أول من نشر (رضوان الله تعالی علیه) لم یص أحد من علماء الرجال علی وثاقته، مع أنه لا یرکاد یرشد بالبال إخراج الحدیث عن الصحة من جهته»^{۱۶}.

۶. آرای خاص و متفردات علامه بحر العلوم

می توان در این کتاب که مهم ترین کتاب فقهی مؤلف است، برخی از نظریات خاص و متفردات وی را یافت، نمونه مؤلف در مبحث حکم ماء البثر پس از بیان پنج نظریه موجود در مسئله، قول دوم طهارة ماء بثر را مطلقا پذیرفته و دلائل خود را بیان نموده است که قسمتی از عبارات دلیل پنجم قول خود چنین است: «الخامس: إطباق أصحابنا علی الطهارة واستحباب النزح، بعد الخلاف؛ فإن فقهاءنا الحین... یفتنون بذلك، ولا یختلفون فیه وقد استقر مذهبهم علیه منذ مائتی سنة وأكثر، وقد تبین فی محله أن إجماع کل عصر حجة، وأن الحق لا یرخرج من الفرقة الناجية فی شيء من الاعصار»^{۱۸}.

۷. حواشی علمی و ارزشمند کتاب

از دیگر ویژگی های کتاب دربرداشتن حواشی ارزشمند و علمی مؤلف آن است که گاه در درک مطلب و فهم مقصود مؤلف، بسیار راهگشا و مفید بوده و بر دامنه اطلاعات علمی خواننده می افزاید. مؤلف در قسمت «العبادة فضلها والمقصود منها» دو روایت از امام حسین (ع) نقل می کند و در توضیح یکی از آن دو در حاشیه کتاب چنین می فرماید:

«وفي قوله: إن الله لم يخلق العباد إلا ليعرفوه إشارة إلى أن الغرض من خلق العباد أن يعرفوه، ليفوزوا بفوائد المعرفة، لا أن

شیعی است. از آنجا که نسخه اصل کتاب دستیاب نبوده است دو محقق ارجمند برای تحقیق و تصحیح این کتاب، پس از تهیه چهارده نسخه خطی از آن، رنج مقابله آن‌ها را به جان خریدند و در تلاشی ستودنی، نسخ‌های صحیح و کامل از این اثر ارجمند را فراوری خواننده آن قرار داده‌اند. قابل ذکر اینکه تعدادی از نسخه‌های مورد استفاده، تاریخ کتابت ندارد، ولی نزدیک‌ترین نسخه‌ها به عصر مؤلف، دانشکده الهیات مشهد است که تاریخ کتابت آن ماه صفر ۱۲۲۸ ق است یعنی شانزده سال پس از وفات مؤلف. و دیگری نسخه کتابخانه ملک و پایان کتابت آن ۱۲۵۱ است. یعنی ۳۹ سال پس از وفات مؤلف. البته هر یک از این دو نسخه قسمتی از مصابیح الاحکام را دربر دارد و در کنار هم نسخه‌ای کامل از متن را به جز کتاب الطهارة به دست می‌دهد.

دو محقق محترم از روش تلفیق نسخه‌ها استفاده نموده و اختلاف نسخ را در حاشیه یادآور شده‌اند؛ البته نه تمامی موارد اختلاف را، بلکه مواردی را که اشتباه از ناحیه کاتب بوده ذکر نموده‌اند و این کار ستودنی برخلاف شیوه برخی از احیایگران متون قدیمی است که خود را به ذکر تمام موارد اختلاف مقید می‌دانند و در چنین تحقیقاتی پاورقی‌های کتاب پر از موارد اختلافی است که هیچ‌گونه خاصیتی ندارد جز حجیم شدن کتاب و زیاد شدن پاورقی‌ها ۲۳.

۲. ارائه تحقیقی کامل

دو محقق کتاب با همتی تحسین برانگیز تمامی مواردی را که مؤلف به آن تصریح نموده است، به منابع ارجاع داده‌اند. این مطلب آن‌گاه نمود بیشتری پیدا می‌کند که توجه کنیم مؤلف با احاطه فوق‌العاده به مسائل و مباحث و هم‌چنین در اختیار داشتن کتابخان‌های بسیار غنی گاه در یک یا دو صفحه به بیش از چهل کتاب استناد می‌کند. ۲۴ در این تحقیق افزون بر ارجاع منابع متن تمامی مواردی که مؤلف در حاشیه کتاب از آن نام برده و به آن استناد نموده است آدرس‌یابی شده است.

۳. منبع‌یابی اقوال اشاره شده

در تحقیق این کتاب، هم‌چنین دو محقق ارجمند تمامی مواردی را که مؤلف تنها به آن اشاره نموده و تلاش بیشتر برای بازیابی قائلین به آن را بر عهده خواننده کتاب نهاده است، استخراج کرده‌اند؛ ما در اینجا چند نمونه از این موارد را ذکر می‌کنیم:

ما قبل ... صفحه ۱۱ کتاب.

ما یقال ... صفحه ۳۴.

کما نبه علیه بعض المحققین ... صفحه ۱۲۱.

کما اختاره بعض محققى المتأخرین ... صفحه ۱۲۲.

وقد ناقش فی ذلک بعض فضلاء المحققین ... صفحه ۱۷۸.

ذهب إلیه بعض الاصحاب ... صفحه ۱۹۱.

ورجع بعض المتأخرین ... صفحه ۳۷۹.

قد صرح غیر واحد منهم ... صفحه ۳۸۱.

ذهب إلیه آخرون ... صفحه ۱۱۵.

کما صرح به جملة من الاصحاب ... صفحه ۳۸۰.

کما لهج به جماعة من المتأخرین ... صفحه ۲۷۹.

اجیب عن هذا ... صفحه ۲۸۱.

واعترض علیه ... صفحه ۲۸۱.

ویؤیده ما نقل عن الشهید ... صفحه ۱۱۵، ۲۵.

۴. دقت‌های رجالی

خواننده در پاورقی کتاب از برخی تذکرات رجالی نیز

بهره‌مند می‌شود، مانند:

سید بحر العلوم ضمن نقل روایتی از اسماعیل بن ابی‌زیاد (معروف به سکونی) پس از اشکال در سند آن می‌فرماید: «این روایت از این جهت که سکونی و نوفلی، هر دو حامی هستند مخدوش می‌باشد».

دو محقق محترم ضمن پذیرفتن بیان مؤلف درباره سکونی، به نقد سخن وی در مورد نوفلی می‌پردازند و تصریح می‌کنند که به کسی یا کسانی که با مؤلف در این عقیده هماهنگ باشند و به آن تصریح کنند، دست نیافتند و سپس کلام مرحوم نجاشی را که به نوفلی آن‌هم در پایان عمر نسبت غلو داده است، نقل می‌کنند.

عبارات متن کتاب و پاورقی آن به ترتیب چنین است:

«... و أما رواية السکونی فیتوجه علیها أولا الطمن فی السند؛

لاشتماله علی السکونی والنوفلی، وهما عامیان».

۲۳. در این باره نگارنده مقاله‌ای دارد با عنوان یک نکته از هزاران.

۲۴. نک: ص ۲۴۴-۲۴۶ کتاب؛ مؤلف در ۳ صفحه، به ۴۸ کتاب استناد نموده است.

۲۵. تمام موارد فوق با کلماتی مانند «هو»، «منهم»، «المحترس» و ... در پاورقی کتاب مشخص شده است.

«وَأما السكوني فصرح بكونه عاميا ... وأما النوفلي، فلم نجد التصريح بكونه عاميا إلا النجاشي حكى غلوه في آخر عمره». ۲۶

برخی کاستی های تحقیق

اگرچه این گونه تحقیق تمام و کامل، آن چنان ارزشمند است که یک یا چند کاستی در آن به چشم نمی آید، لیکن با تمام آنچه در قسمت های قبلی این نوشتار به آن اشاره گردید و توجه به این مطلب که مجلدات بعدی این اثر ارزشمند نیز در راه است، به برخی کاستی ها در تحقیق اشاره می گردد.

۱. اشتباهات نوشتاری مانند تصحیف، اعراب گذاری غلط و تشدید بی جا.

اعراب گذاری ناصحیح؛ مانند: «حُرِيز» ۲۷. علامه حلی در کتاب ایضاح الاشتباه در این باره می فرماید: «حریر بالحاء المهملة المفتوحة أولا والياء المنقوطة تحتها و ...» ۲۸. تصحیف، مانند: «الخليل» به جای «الخيل» ۲۹ و «این نویسنده» به جای «این یونس» ۳۰.

تشدید بی جا مانند: «این بزيع» با تشدید بر روی حرف «ز» ۳۱. ۲. اشکال در تحقیق و ارجاع به منابع مانند ارجاع به چاپ سنگی با بودن چاپ حروفی یا منابع غیر مستقل و ...

کتاب ارزشمند جبل المتین هم دارای چاپ سنگی است که در ضمن رسائل شیخ بهائی می باشد و هم دو چاپ حروفی یکی در لبنان و دیگری در ایران از آن وجود دارد که بهترین این دو، چاپ محققانه بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۸۴ ش می باشد. در تحقیق این کتاب مصابیح الاحکام از چاپ سنگی استفاده شده است.

کتاب معالم الدین فی فقه آل یاسین از شیخ شجاع الدین ابن قطان حلی است که در سال ۱۴۲۴ ق با تحقیق محقق ارجمند مرحوم حجة الاسلام ابراهیم بهادری به زیور طبع آراسته گردید. از این اثر در باورقی کتاب با عنوان «مخطوط» نام برده شده است. ۳۲ کتاب الرجال از ابن غضائری است که در سال ۱۴۲۲ ق با تحقیق محقق توانا حضرت آية الله سيد محمدرضا جلالی به زیور طبع آراسته گردید، ولی در تحقیق مصابیح الاحکام به کتاب مجمع الرجال مرحوم مولی عنایة الله فهپائی ارجاع داده شده است. ۳۳

تذکر دو نکته

اول) اسوه حسنه

مؤسسه فقه ثقلین و دفتر مرجع عالیقدر حضرت آية الله العظمی صانعی -مد ظله العالی- با نشر محققانه این اثر، خدمتی شایسته به فقه و فقاهت انجام داد. این عمل می تواند فتح باب و الگوی حسنه ای برای سایر بیوت و دفاتر حضرات آیات عظام -دامت برکاتهم- باشد،

که هر یک عهده دار تحقیق و نشر یکی از میراث مکتوب بر جای مانده از سلف صالح را عهده دار گردند و بدین گونه برگی دیگر بر کتاب پر افتخار مرجعیت شیعه افزوده و نام خود را جاودانه سازند.

قابل ذکر این که فقیهان راحل شیعه به اموری این چنین اهمی خاص داشته اند. مانند:

مرحوم آية الله العظمی بروجردی با اینکه خود دارای تألیفات رجالی است جامع الرواة مرحوم اردبیلی را چاپ و منتشر نمود.

از دیگر فعالیت های وی نشر کتاب الخلاف شیخ طوسی بود.

مرحوم آية الله العظمی سید محمد حجت کوه کمره ای تفسیر ذبیان را که مادر تفاسیر شیعه است چاپ نمود.

مرحوم آية الله العظمی مرعشی نجفی و کتابخانه ارزشمند ایشان بسیاری از میراث مکتوب شیعه را نشر دادند که معرفی آن خود فرصتی مفصل می طلبد.

جامع احادیث شیعه با اشراف آية الله العظمی بروجردی نگاشته شد و بعد از ایشان دفتر مرحوم آية الله العظمی خوئی عهده دار هزینه چاپ و نشر آن گردید و برخی از مجلدات آن با کمک دفتر مرحوم آية الله العظمی گلپایگانی منتشر گردید و مابقی آن نیز با همکاری دفتر حضرت آية الله العظمی سیستانی چاپ گردید و پس از اتمام چاپ تمامی مجلدات آن نیز به کوشش آية الله العظمی سیستانی -مد ظله العالی- مجدداً به زیور طبع آراسته گردید.

البته درایت و دوراندیشی مرحوم آية الله العظمی گلپایگانی در جهت پدید آوردن معجم فقهی رایانه ای، و به خدمت گرفتن علوم جدید برای تحقیق علوم اسلامی بر اهل تحقیق و پژوهشگران این عرصه هیچ گاه مخفی نیست.

دوم) بایسته های پژوهش

نگارنده در اینجا فهرستی هرچند ناقص از برخی از کتاب های فقهی و اصولی شیعه ارائه می کند که بعضی مخطوط است و غبار غربت بر چهره آن نشسته و بعضی دیگر نیز اگرچه چاپ سنگی دارد ولی شایسته است که با تحقیقی کامل به زیور طبع آراسته گردد و دسته سوم شایسته تکمیل و یا نشر مجدد می باشد.

۲۶. مصابیح الاحکام، ج ۱، ص ۲۱۸.

۲۷. همان، ص ۲۰۷.

۲۸. ایضاح الاشتباه، مؤسسه نشر اسلامی، ص ۱۶۵، رقم ۲۳۵.

۲۹. مصابیح الاحکام، ج، ص ۱۰۹.

۳۰. همان، ص ۱۸۲.

۳۱. همان، ص ۳۵۱-۳۵۲.

۳۲. همان، ص ۲۴۶ و ۳۲۷.

۳۳. همان، ص ۲۰۲؛ تذکر این نکته لازم است که چنین مواردی، بسیار اندک و انگشت شمار است و هیچ گاه از ارزش کار این دو محقق محترم نمی کاهد.

متأسفانه از تحقیق و نشر مجلدات بعدی آن خبری نیست. نخستین مجلد این کتاب در سال ۱۴۱۷ ق یعنی بیش از ده سال قبل توسط مؤسسه صاحب الامر (عج) و با اشراف مرحوم آیه الله شیخ حسن صفای اصفهانی (قدس سره) تحقیق و منتشر گردید.

د) نشر مجلد

برخی از کتاب ها اگرچه یک بار تحقیق و عرضه شده است، ولی سال ها است که نسخه های آن نایاب و جای آنها در کتابخانه ها خالی است و محققان از مطالعه آن محروم اند مانند قسمت فقه کتاب ارجمند معالم الدین. این کتاب در سال ۱۴۱۸ ق با تحقیق محقق ارجمند حجة الاسلام سید مندر حکیم، تحقیق و در شهر مقدس قم چاپ و منتشر گردید.

ه) تحقیق، تکمیل و نشر مجلد

برخی از کتاب ها نیز اگرچه به صورت حروفی منتشر شده اند، ولی باید تحقیق شوند و دوباره نشر یابند مانند کتاب ارجمند وسائل الشیعة إلى أحكام الشریعة از مرحوم علامه سید محسن اعرجی معروف به «مقدس بغدادی»؛ این کتاب یک مرتبه چاپ سنگی شده بود و در بهمن ماه ۱۳۶۴ ش نیز بدون تحقیق و با حروف چینی نامناسب نشر و عرضه گردید.

و... سخن پایانی

زینت بخش قسمت پایانی این نوشتار را ابیاتی چند از شیخ جعفر کاشف الغطاء (فقیه بزرگ شیعه) قرار می دهیم. وی در توصیف علامه بحر العلوم چنین می سراید:

«لسانی عن إحصاء فضلك قاصر
وفکری عن إدراك کنهک حاسر
جمعت من الاخلاق کل فضلیة
فلا فضل إلا عن جنابک صادر
یکلفنی صحبی نشید مدیحکم
لزعیمهم انی علی ذاک قادر
فقلت لهم: هیهات لست بقائل
لشمس الضحی: یا شمس نورک ظاهر
وما کنت للبدر المنیر بناعت
له ابدأ بالنور واللیل عاکر
ولا للسماء: بشارک أنت رفیعة
ولا للنجوم الزاهر أنت زواهر»^{۳۷}

۳۴. نک: الذریعة، ج ۱۴، ص ۱۹، رقم ۱۵۶۵.

۳۵. قسمتی از این منظومه فقهی با تحقیق دوست فاضل و گرامی جناب حجة الاسلام مجید هادی زاده در مجموعه نصوص و رسائل به زیور طبع آراسته گردیده است.

۳۶. نسخه های خطی تمامی این دوازده کتاب در کتابخانه های مختلف موجود است.

۳۷. نک: رجال سید بحر العلوم، ج ۱، ص ۹۹.

الف) برخی از آثار خطی

جامع الفوائد شرح قواعد الاحکام از ملا عبد الله تستری (م ۱۰۲۱ ق)، استاد علامه محمدتقی مجلسی و اولین رواج دهنده اخبار در اصفهان. ۲۴

مناهج السویة شرح اللمعة الدمشقیة از شیخ بهاء الدین محمد اصفهانی معروف به فاضل هندی (م ۱۱۳۷ ق).

نبراس الهدایة شرح کفایة الاحکام از سید محمد مهدی اصفهانی خراسانی (م ۱۲۱۸ ق).

البحر الزاخر منظومه فقهی از سید محمد شهشاهی اصفهانی (م ۱۲۴۶ ق). ۳۵

شوارع الهدایة شرح کفایة الاحکام و از حاج محمد ابراهیم کلباسی (م ۱۲۶۲ ق).

دلایل الاحکام از سید ابراهیم قزوینی صاحب ضوابط الاصول، (م ۱۲۶۲ ق).

منهج الاجتهاد از مولی محمدتقی برغانی معروف به شهید ثالث (م ۱۲۶۳).

أنوار الفقاهة از شیخ حسن بن شیخ جعفر کاشف الغطاء (م ۱۲۶۴ ق).

کشف الاسرار شرح شرائع الاسلام و از مولی حسین علی توپسرکانی (م ۱۲۹۶ ق).

منتهی مقاصد الانام شرح شرائع الاسلام و از مولی عبد الله مامقانی (م ۱۳۵۱ ق). ۳۶

البته مجموعه های ارزشمندی چون رسائل شیخ لطف الله میسی که از اتقان لازم برخوردار و در نهایت تحقیق است، خود حدیثی مفصل دارد.

ب) برخی از نسخه های چاپ سنگی

ذخیره المعاد از محقق سبزواری (م ۱۰۹۰ ق).

مشارق الشموس شرح الدروس الشرعیة از محقق خوانساری (م ۱۰۹۸ ق).

مقابس الانوار از شیخ اسدالله تستری (م ۱۲۳۴).

المناهل و مفاتیح الاصول از سید محمد مجاهد (م ۱۲۴۲ ق).

مطالع الانوار شرح شرایع الاسلام از سید محمد باقر شفتی اصفهانی (م ۱۲۰ ق).

منهاج الهدایة از حاج محمد ابراهیم کلباسی اصفهانی (م ۱۲۱ ق).

الفصول الغرویة از شیخ محمد حسین اصفهانی حائری (م ۱۲۵۴ ق).

ج) تحقیق و تکمیل

برخی از کتاب ها چون کشف الالتباس عن موجز ابی العباس تنها یک مجلد آن به زیور طبع آراسته گردیده است و